

doi: <https://doi.org/10.33763/finukr2021.04.099>

УДК 336.14:336.146.2

А. Р. Дуб

кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України", Львів, Україна, oak_an@ukr.net

ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ СМАРТ-СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Анотація. Смарт-спеціалізація регіонів є однією із засад регіонального розвитку України на період до 2027 р. У статті проаналізовано заплановані заходи з реалізації регіональних стратегій у середньостроковій перспективі на предмет виявлення проектів за напрямками такої спеціалізації. Оцінено очікувані обсяги та джерела фінансового забезпечення їх виконання. Розглянуто можливість фінансування напрямів смарт-спеціалізації регіонів України з державного й обласних бюджетів, а також за кошти міжнародних організацій і вітчизняних підприємств. Виявлено відсутність як на державному, так і на регіональному рівнях механізму фінансової підтримки саме напрямів такої спеціалізації. Запропоновано виокремити в межах державних і регіональних програм кошти виключно на реалізацію її проектів. Рекомендовано запровадити разом із безповоротними фінансовими інструментами підтримки напрямів смарт-спеціалізації регіонів фінансування відповідних проектів на поворотній основі.

Ключові слова: смарт-спеціалізація, регіон, бюджет, бюджетна програма, інновації, грант.

Рис. 2. Табл. 1. Літ. 25.

Andrii Dub

Ph. D. (Economics), Associate Professor, SI "Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine", Lviv, Ukraine, oak_an@ukr.net

SOURCES OF FUNDING REGIONAL SMART SPECIALIZATION IN UKRAINE

Abstract. Increasing the competitiveness level of regions based on smart-specialization is one of the foundations of regional development policy in Ukraine until 2027. Ukrainian regions have identified areas of their smart-specialization and formed projects for their implementation to achieve this goal. However, the smart-specialization projects require considerable financial resources. Identify and assess the financial sources for smart-specialization projects in Ukrainian regions, describe the weaknesses of the financial support mechanism for regions' smart-specialization and suggest possible ways to eliminate them is the goal of our research. We analyzed regional development strategies and medium-term action plans of strategies' implementation for identifying smart-specialization projects and the expected sources and scope of their financing. Then, we evaluated the possibility of financing the smart-specialization of Ukrainian regions from the expense of state and regional budgets, international organizations and domestic enterprises. State budget funds are the main financial resource for the introduction of regions' smart-specialization. On average, almost half of the total planned funding for the regions' smart-specialization projects comes from the state budget. The own funds of enterprises, grant funds, resources of international financial organizations, etc. – cover the second planned half of the regions' smart-specialization projects' cost. Funds from regional budgets will provide only a small need for funds for regions' smart-specialization projects implementation. However, we found the absence of a separate financial support

© Дуб А. Р., 2021

mechanism specifically for regions' smart-specialization projects at both the state and regional levels. Conclusion. In Ukraine, there are sources of funds to start financing smart-specialization of regions. The range of tools for financial support of smart-specialization projects is quite wide. Besides, we propose to allocate part of the funds within the state and regional programs exclusively to the implementation of regions' smart-specialization projects. We recommend introducing the funding for relevant projects on a revolving basis alongside non-repayable financial instruments to support regions' smart-specialization.

Keywords: smart specialization, region, budget, budget program, innovations, grant.

JEL classification: O38, H81, H76.

А. Р. Дуб

кандидат экономических наук, доцент, старший научный сотрудник ГУ "Институт региональных исследований имени М. И. Долишнего НАН Украины", Львов, Украина

ИСТОЧНИКИ ФИНАНСИРОВАНИЯ СМАРТ-СПЕЦИАЛИЗАЦИИ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ

Аннотация. Смарт-специализация регионов является одним из базисов регионального развития Украины на период до 2027 г. В статье проанализированы запланированные мероприятия по реализации региональных стратегий в среднесрочной перспективе на предмет выявления проектов по направлениям такой специализации. Оценены ожидаемые объемы и источники финансового обеспечения их выполнения. Рассмотрена возможность финансирования смарт-специализации регионов Украины из государственного и областных бюджетов, а также за счет средств международных организаций и отечественных предприятий. Обнаружено отсутствие как на государственном, так и на региональном уровнях механизма финансовой поддержки именно направлений такой специализации. Предложено выделить в рамках государственных и региональных программ средства исключительно на реализацию ее проектов. Рекомендовано учредить вместе с безвозвратными финансовыми инструментами поддержки направлений смарт-специализации регионов финансирование соответствующих проектов на условиях возврата.

Ключевые слова: смарт-специализация, регион, бюджет, бюджетная программа, инновации, грант.

Однією із засад регіонального розвитку України до 2027 р. є підвищення конкурентоспроможності регіонів на основі смарт-спеціалізації. Такий підхід передбачає створення унікального продукту шляхом поєднання наявної в регіоні обмеженої кількості пріоритетних видів економічної діяльності, які мають інноваційний потенціал, із відповідною базою знань. У кінцевому підсумку смарт-спеціалізація повинна пришвидшити економічне зростання регіонів та сприяти підвищенню їх конкурентоспроможності й усередині країни, й за її межами.

Як показує досвід регіонів ЄС з упровадження проектів смарт-спеціалізації, для їх реалізації потрібні чималі фінансові ресурси. Зокрема, у 2014–2020 рр. на проекти регіонального розвитку ЄС було надано 639,7 млрд євро, 72 % котрих – кошти європейських структурних та інвестиційних фондів, решта – кошти країн і регіонів – членів ЄС та приватних інвесторів [1]. У вітчизняних реаліях зазначене актуалізує питання пошуку джерел для

фінансування проектів смарт-спеціалізації регіонів, особливо з огляду на ризики досягнення запланованих результатів.

Запровадження смарт-спеціалізації в Україні останніми роками стало предметом досліджень українських науковців і управлінців. Теоретичні й прикладні аспекти такої спеціалізації висвітлюють у своїх працях Є. А. Поліщук і А. І. Івашенко [2], А. В. Шевченко [3], науковці ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України” [4] та ін. Більшість досліджень зосереджені на розкритті сутності смарт-спеціалізації, вивченні європейського досвіду та можливості його імплементації у вітчизняних реаліях. При цьому фінансові аспекти впровадження напрямів смарт-спеціалізації регіонів України залишаються наразі своєрідною *terra incognita*.

Мета статті полягає у визначенні потреби й потенційних джерел фінансування проектів смарт-спеціалізації регіонів України, виявити недоліки механізму фінансової підтримки смарт-спеціалізації регіонів та запропонувати можливі шляхи їх усунення.

Аналіз планів заходів із реалізації регіональних стратегій на період 2021–2023 рр. дав змогу виявити 111 розроблених проектів, які найповніше відповідають визначеним регіонами напрямам смарт-спеціалізації (таблиця). Для їх здійснення впродовж найближчих трьох років необхідно 31,5 млрд грн (61,7 % яких припадає на проекти м. Києва).

Оцінка структури потенційних джерел фінансування проектів смарт-спеціалізації регіонів показала, що кошти державного бюджету є головним фінансовим ресурсом упровадження напрямів такої спеціалізації. В середньому на них припадає майже половина загального планового фінансування: 10,1 % – Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР) та 39,4 % – інші джерела держбюджету (цільові державні програми, субвенції тощо). 48,1 % планової вартості всіх проектів за напрямками смарт-спеціалізації регіонів становлять власні кошти підприємств і організацій, а також гранти, ресурси міжнародних фінансових організацій та ін. Решту потреби в коштах передбачається забезпечити з місцевих бюджетів, переважно обласних¹.

Регіональний зріз вказує на неоднакову орієнтацію розробників проектів на потенційні джерела фінансування. Так, у Київській і Хмельницькій областях розраховують отримати основну частину фінансування з ДФРР; у Запорізькій, Черкаській та Кіровоградській – за допомогою цільових державних програм і субвенцій; у Херсонській, Сумській та Луганській областях – власних коштів підприємств, грантів міжнародних організацій тощо. Проекти в м. Києві планується здійснити за кошти столичного бюджету.

Доречно зауважити, що в п'яти регіонах (Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Миколаївській і Полтавській областях) нами не знайдено проектів, чітко зорієнтованих на реалізацію визначених у відповідних регіональних стратегіях напрямів смарт-спеціалізації. Попри це практично в усіх регіонах України, включаючи вказані, розроблено чимало проектів,

¹ Виняток становлять проекти смарт-спеціалізації м. Києва, які планується повністю профінансувати за кошти місцевого бюджету.

Таблиця. Джерела та планові обсяги фінансування проектів смарт-спеціалізації регіонів, млн грн

Регіон	Державний бюджет		Місцевий бюджет	Інші джерела	Загальна сума	Кількість проектів смарт-спеціалізації	Напрями смарт-спеціалізації регіону, яким відповідають проекти	Кількість визначених у регіональній стратегії напрямів смарт-спеціалізації
	ДФРР	Інші джерела державного бюджету						
Вінницька обл.	12,6	5,0	6,1	31,3	55,0	2	Оздоровчий і лікувальний туризм	1
Волинська обл.	Не вказано розбивку за джерелами			438,4	318,0	1	Стимулювання розвитку збалансованого, екологічно чистого виробництва продуктів харчування	2
Дніпропетровська обл.	Не вказано розбивку за джерелами				4	4	Розвиток потенціалу хімічного комплексу (створення хімічного кластера)	2
Житомирська обл.	-	23,9	12,0	26,0	61,9	11	Виготовлення виробів із бетону, гіпсу й піску; органічне рослинництво і тваринництво та виробництво органічних продуктів харчування	6
Запорізька обл.	-	3 879,4	-	1 662,6	5 542,0	1	Виробництво двигунів і запчастин до гвинтокрилів	5
Київська обл.	158,2	17,5	5,5	15,4	196,5	5	Біоактивні речовини й фармацевтика для здоров'я людини; виробництво інноваційних харчових продуктів із удосконаленими споживчими якостями	4
Кіровоградська обл.	-	128,4	4,5	1,0	133,9	2	Виробництво машин та устаткування для сільського й лісового господарства	2
Луганська обл.	18,0	15,0	7,8	553,7	594,5	8	Розвиток науки й інновацій, упровадження наукових розробок у частині сприяння розвитку кластера інжинірингу; розбудова інноваційних галузей економіки з високою доданою вартістю на засадах смарт-спеціалізації (сфери: хімічна, біохімічна, фармацевтична, відновлювальна енергетика); підвищення продуктивності та ефективності сільського господарства	3
Львівська обл.	76,9	38,5	29,9	51,9	197,1	12	Переробна промисловість (машино- та приладобудування); біоеконіміка; креативні індустрії	3
Одеська обл.	12,2	19,1	8,8	2,0	42,0	4	Харчові продукти з якісно новими властивостями; виробництво сільськогосподарської продукції	2

Закінчення таблиці

Регіон	Державний бюджет		Місцевий бюджет	Інші джерела	Загальна сума	Кількість проектів smart-спеціалізації	Напрями smart-спеціалізації регіону, яким відповідають проекти	Кількість визначених у регіональній стратегії напрямів smart-спеціалізації
	ДФРР	Інші джерела державного бюджету						
Рівненська обл.	5,2	-	1,0	0,5	6,7	6	Високотехнологічне органічне сільське господарство, ягідництво та садівництво; IT-сектор	5
Сумська обл.	135,0	2,0	19,3	1 524,7	1 680,9	8	Сільське господарство; харчова промисловість; машинобудування	3
Тернопільська обл.	-	41,9	11,9	61,2	115,0	8	Виробництво нішевої продукції, молочних продуктів, електричного освітлювального устаткування; органічне сільськогосподарське виробництво	4
Харківська обл.	24,0	45,0	6,0	3,0	78,0	2	Біофармацевтика	8
Херсонська обл.	79,1	-	28,7	1 225,7	1 333,5	5	Переробка сільськогосподарської продукції; розвиток медичного туризму	3
Хмельницька обл.	223,5	0,5	1,5	39,6	265,1	7	Виробництво харчових продуктів, текстильних виробів	6
Черкаська обл.	-	168,7	61,2	40,1	270,0	8	Інноваційні агротехнології, глибока переробка сільськогосподарської продукції; висока якість продуктів харчування; розвиток IT-галузі та інформаційно-комунікаційних технологій	2
Чернівецька обл.	385,0	79,0	66,3	132,7	663,0	7	Сільське господарство; переробна промисловість (деревообробна, текстильна, харчова); туризм і рекреація	3
Чернігівська обл.	9,7	-	5,7	75,9	91,2	7	Нарощування виробництва якісної сільгоспсировини та розвиток її поглибленої переробки; розвиток "зелених" технологій та біоелектроніки; розвиток інформаційних технологій та їх запровадження в різних сферах життєдіяльності й виробництва	3
м. Київ	-	-	19 465,0	-	19 465,0	3	Діяльність у сфері телевізійного мовлення, творчості, мистецтва та розваг	8

Складено на основі розрахунків за даними регіональних стратегій розвитку до 2027 р. та планами їх реалізації на 2021–2023 рр.

скерованих на підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки, котрі базуються на поєднанні науки й важливих для конкретного регіону видів економічної діяльності. Наприклад, в Івано-Франківській області 28 проектів у межах стратегічної цілі “Конкурентоспроможна економіка на засадах смарт-спеціалізації” спрямовані на розвиток туристично-рекреаційної сфери (операційна ціль 1.3 відповідної регіональної стратегії). Однак, хоч окремі з них мають ознаки смарт-спеціалізації, туризм та рекреація не віднесені у стратегії регіонального розвитку до напрямів смарт-спеціалізації регіону. Подібна ситуація спостерігається й у Закарпатській області. Проекти, підготовлені для виконання стратегічної цілі “Побудова локальних економік знань та смарт-спеціалізація”, не відповідають визначенням у стратегії регіонального розвитку Закарпатської області до 2027 року напрямів смарт-спеціалізації регіону. Вони зосереджені на туризмі й рекреації, енергоефективності та створенні хабів (кіновиробництва, а також загальної орієнтації, не спеціалізованих), між тим ніщо з переліченого не назване напрямом смарт-спеціалізації регіону.

Практично в усіх регіонах розроблено проекти, націлені на підтримку інноваційного розвитку інфраструктури малого й середнього бізнесу шляхом створення бізнес-центрів, академічних і виробничих бізнес-інкубаторів, центрів підтримки підприємництва та стартапів, коворкінг-центрів тощо. Хоча такі проекти не узгоджуються повною мірою з окресленими напрямками смарт-спеціалізації регіонів, вони можуть сприяти формуванню підґрунтя для втілення її напрямів у життя.

Разом із тим, аналіз технічних завдань і проектів, зазначених у планах реалізації регіональних стратегій, засвідчив відсутність чітко прописаних кроків взаємодії ключових учасників проектів смарт-спеціалізації та їх ролі в реалізації проектів (тобто взаємодії бізнесу та науки для синергії нових продуктів). Тому є високий ризик неефективного використання залучених для здійснення проектів коштів і недосягнення поставлених цілей.

З огляду на європейський досвід [4], можна виокремити такі джерела фінансування проектів смарт-спеціалізації регіонів України:

- державний бюджет, у т. ч. ДФРР, Державна інноваційна фінансово-кредитна установа, галузеві (міжгалузеві) державні цільові програми й бюджетні програми центральних органів виконавчої влади, що спрямовуються на розвиток відповідної сфери в регіонах, секторальна бюджетна підтримка ЄС;
- місцеві бюджети, передусім обласні;
- міжнародна технічна допомога, міжнародні фінансові організації;
- приватні інвестори, власні кошти підприємств тощо.

Кошти державного бюджету. Державна підтримка розвитку регіонів на засадах смарт-спеціалізації задекларована в оперативній цілі 5 “Сталий розвиток промисловості” стратегічної цілі 2 “Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів” Державної стратегії регіонального розвитку до 2027 року [5]. Стратегія, зокрема, передбачає розроблення та впровадження механізму державної фінансової підтримки проектів, визначених на засадах

смарт-спеціалізації в регіональних стратегіях розвитку; впровадження інструментів підтримки участі малого й середнього підприємництва в проєктах смарт-спеціалізації; а також забезпечення приєднання всіх регіонів України до Європейської платформи смарт-спеціалізації (S3 Platform) із метою відкриття їм доступу до інструментів платформи (ціллю функціонування S3 Platform є інформаційно-дорадча підтримка розроблення та реалізації смарт-спеціалізації регіонів). Окрім того, у Стратегії задекларовано формування об'єктів інфраструктури підтримки малого й середнього бізнесу (бізнес-інкубаторів, коворкінг-центрів, центрів підтримки бізнесу, стартап-центрів, центрів трансферу технологій) та сприяння суб'єктам МСП, які розробляють і впроваджують інновації на початковій стадії їх розвитку.

Головним фінансовим інструментом державної підтримки регіонального розвитку є *Державний фонд регіонального розвитку*. Вона надається насамперед на реалізацію інвестиційних програм і проєктів, метою котрих є розвиток регіонів та які узгоджуються з цілями, визначеними у Державній стратегії регіонального розвитку до 2027 року й відповідних регіональних стратегіях розвитку [6]. Тому ДФРР можна вважати одним із головних джерел фінансових ресурсів для реалізації напрямів смарт-спеціалізації регіонів. Кошти Фонду надаються на конкурсних засадах та на безповоротній основі, при цьому передбачається обов'язкове співфінансування з місцевих бюджетів у обсязі щонайменше 10 % загального обсягу конкурсного проєкту.

Щорічна сума коштів ДФРР де-юре повинна становити мінімум 1 % прогнозного обсягу доходів загального фонду проєкту Державного бюджету України на відповідний бюджетний період. Однак де-факто з 2015 р. цю норму закону кожного року призупиняють, а розмір наданих на проєкти регіонального розвитку коштів не перевищував 0,77 % загального фонду державного бюджету (рис. 1).

При цьому кошти ДФРР переважно надавалися на здійснення невеликих проєктів, спрямованих на подолання нагальних локальних проблем, пов'язаних здебільшого з реконструкцією інфраструктури соціальної сфери. Водночас проєкти, реалізація яких мала сприяти підвищенню конкурентоспроможності регіонів, зазвичай не набирали достатньої кількості балів за результатами конкурсів регіональних комісій та залишалися без фінансової підтримки ДФРР [7].

Державна інноваційна фінансово-кредитна установа (ДІФКУ) створена з метою фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності, а також залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для розвитку реального сектору економіки, збільшення вітчизняного потенціалу з експорту продукції, що виробляється на підприємствах галузей національної економіки, захисту й підтримки національного товаровиробника. ДІФКУ належить до сфери управління Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України. Джерелами фінансових ресурсів ДІФКУ є власні кошти (повернені позики), кошти державного бюджету (у 2018–2019 рр. на поповнення її статутного капіталу було виділе-

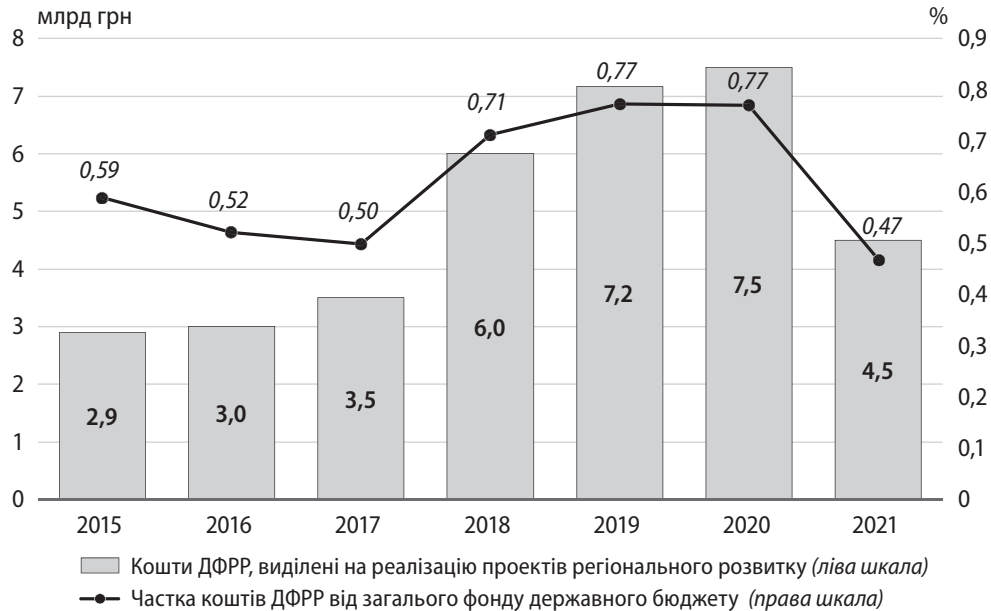

Рис. 1. **Обсяг коштів ДФРР на реалізацію проектів регіонального розвитку протягом 2015–2021 рр.**

Складено на основі законів про Державний бюджет України на відповідний рік. (URL: <https://www.rada.gov.ua/>).

но 177,5 млн грн), залучені кошти, в т. ч. іноземні інвестиції [8]. На початок 2020 р. статутний капітал ДІФКУ становив 400 млн грн [9]. Провідним інструментом фінансової підтримки ДІФКУ є безпроцентна позика на поворотній основі. Фінансування проектів відбувається на конкурсних засадах. Наприклад, у лютому 2021 р. проведено конкурс інноваційних проектів для отримання безпроцентної позики на таких засадах обсягом до 25 млн грн для одного проекту строком до 36 місяців. До конкурсу були допущені проекти, котрі включені в Державний реєстр інноваційних проектів Міністерства освіти і науки України (МОН) та мають банківську гарантію й поруку керівника та/або учасників (кінцевих бенефіціарних власників) підприємства-позичальника [10].

Для підтримки інновацій наприкінці 2018 р. в Україні з ініціативи уряду було створено *Український фонд стартапів* (УФС). Джерелом його фінансових ресурсів є кошти державного бюджету, що надаються в межах програми “Забезпечення функціонування Фонду розвитку інновацій”. Головним розпорядником бюджетних коштів і відповідальним виконавцем бюджетної програми є Міністерство фінансів України. УФС надає фінансову підтримку на конкурсних засадах головним чином у вигляді грантів для реалізації інноваційних проектів, котрі мають високий потенціал виходу кінцевого продукту на світовий ринок або спрямовані на досягнення цілей, окреслених стратегічними пріоритетними напрямками інноваційної діяль-

ності [11]. Стартапи, які фінансує УФС, охоплюють доволі широке коло напрямів інноваційної діяльності – від штучного інтелекту, великих даних і кібербезпеки до електронного урядування, охорони здоров'я, енергетики й екології. Обсяг фінансової підтримки УФС кожного з відібраних інноваційних проектів становить від 25 тис. до 75 тис. дол. США. Фінансування здійснюється на ранніх стадіях запуску проекту кількома траншами (для запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів). Після освоєння кожного траншу та для одержання чергового потрібно відзвітувати про використання коштів. У разі виявлення порушень надані кошти підлягають поверненню. Статутний капітал УФС – 390 млн грн, за які заплановано профінансувати 350 стартапів [12]. У 2019–2020 рр. фондом профінансовано 86 проектів на суму понад 80 млн грн [13]. На забезпечення функціонування УФС, зокрема збільшення статутного капіталу, в державному бюджеті на 2021 р. закладено 50 млн грн.

Ще одна бюджетна програма – забезпечення функціонування *Фонду розвитку підприємництва*, єдиним учасником котрого є Уряд України в особі Міністерства фінансів. Метою програми є державна підтримка суб'єктів мікро-, малого й середнього бізнесу шляхом компенсації процентної ставки за наданими банками-партнерами кредитами. Безпосередній вплив на втілення в життя напрямів смарт-спеціалізації можуть мати цільові кредити на розвиток високотехнологічного виробництва, підвищення енергоефективності, впровадження інновацій. У 2021 р. на часткову чи повну компенсацію Фондом розвитку підприємництва процентів за кредитами, що надаються суб'єктам мікро-, малого та середнього підприємництва, передбачено 1,7 млрд грн [14]. Головним чином ці кошти скеровуватимуться на часткову компенсацію процентної ставки за кредитами для мікро- й малого бізнесу за державною програмою “Доступні кредити 5–7–9%”, у т. ч. підприємств, котрі реалізують інноваційні, енергоефективні та високотехнологічні проекти.

Складовою державної фінансової підтримки в частині наукових досліджень і розробок за напрямками смарт-спеціалізації регіонів можуть стати кошти за бюджетною програмою “Забезпечення діяльності Національного фонду досліджень, грантова підтримка наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок”, яку реалізує МОН. Обсяг фінансування програми на 2021 р. становить 732,8 млн грн. Нею передбачено надання грантової підтримки наукових досліджень і науково-технічних розробок за пріоритетними напрямками розвитку науки й техніки [15].

Потенційним джерелом фінансових ресурсів для реалізації проектів смарт-спеціалізації є кошти за бюджетними програмами, які реалізує Міністерство культури та інформаційної політики України. Зокрема, бюджетна програма “Забезпечення функціонування Українського культурного фонду, у тому числі здійснення Фондом заходів з підтримки проектів” передбачає підтримку *Українським культурним фондом* (УКФ) проектів, націлених на розвиток конкурентоспроможного на світовому ринку націо-

нального культурного продукту, шляхом надання грантів юридичним особам і фізичним особам – підприємцям. У межах цієї програми УКФ реалізує дві грантові, мета впровадження яких збігається з напрямками смарт-спеціалізації окремих регіонів. Перша грантова програма “Інноваційний культурний продукт” покликана сприяти підвищенню потенціалу та конкурентоспроможності культурних і креативних індустрій (окрім аудіовізуального) шляхом створення якісних інноваційних проектів, що збільшують кількість культурних продуктів, доступних широкій аудиторії. Обсяг її фінансування на 2021 р. – 115 млн грн. Друга грантова програма “Культура. Туризм. Регіони” скерована на посилення культурно-туристичної привабливості регіонів шляхом стимулювання місцевого культурного розвитку громад та генерування конкурентоспроможних культурних продуктів. У 2021 р. у рамках програми для сектору культурних і креативних індустрій передбачено фінансову підтримку обсягом 60 млн грн, зокрема на формування якісних інноваційних культурних продуктів, привабливих для туристів, та залучення до споживання культурного продукту нових аудиторій [16]. Вказані програми можуть стати цілком реальним джерелом фінансової підтримки для таких напрямів смарт-спеціалізації, як оздоровчий та лікувальний туризм (Вінницька область), розвиток медичного туризму (Херсонська область), креативні індустрії (Львівська область), діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг (м. Київ), туризм та рекреація (Чернівецька область).

Варто виокремити ще одне джерело фінансової підтримки напрямів смарт-спеціалізації регіонів. Це кошти державного бюджету, одержані від Європейського Союзу, або *секторальна бюджетна підтримка ЄС*, у рамках Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – “Підтримка регіональної політики України” між Урядом України та Європейською комісією (*далі – Угода*). Вона була укладена в листопаді 2014 р. терміном на шість років (до листопада 2020 р.) і передбачала фінансування обсягом 55 млн євро: 50 млн на бюджетну підтримку програм регіональної політики України та 5 млн євро на додаткову підтримку (технічну допомогу з моніторингу реалізації такої політики). В листопаді 2017 р. термін виконання Угоди був подовжений до листопада 2025 р. [17].

У грудні 2020 р. проведено черговий конкурсний відбір проектів – претендентів на фінансування за рахунок секторальної бюджетної підтримки ЄС. За його результатами було визначено 57 проектів-переможців за сімома програмами регіонального розвитку [18]. Загальний обсяг фінансування цих проектів становить 845 млн грн: 535,1 млн – кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС і 309,9 млн – співфінансування з місцевих бюджетів та інших джерел.

Слід зауважити, що серед проектів, котрі з 2021 р. фінансуватимуться за кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС, лише чотири узгоджуються з визначеними в регіональних стратегіях розвитку до 2027 р. напрямками смарт-спеціалізації регіонів, а саме: “Інкубатор із запуску бізнесу у сфері аквакультури (AQUABATOR)” у Миколаївській області із загальним обсягом

фінансування 8,9 млн грн (із яких 5,9 млн грн – кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС) за напрямом смарт-спеціалізації “розвиток акваіндустрії”; “Розвиток біоекономіки Західного регіону України: виробництво екотари з біодеградабельних полімерів” у Львівській області на суму 9,8 млн грн (із котрих 7,65 млн грн – кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС) за напрямом смарт-спеціалізації “біоекономіка”; “AGROHUB Chernihiv Region” у Чернігівській області загальною вартістю 14,6 млн грн (із яких 12,35 млн грн – кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС) за напрямом “нарощення виробництва сільськогосподарської сировини”; “Розвиток людського капіталу в агро-органічному секторі економіки” в Рівненській області на суму 4,9 млн грн (із котрих 3,7 млн грн – кошти секторальної бюджетної підтримки ЄС) за напрямом “високотехнологічне органічне сільське господарство, ягідництво та садівництво” [19]. Найімовірніше, незначну кількість проектів, що орієнтуються на напрями смарт-спеціалізації регіонів, серед проектів-переможців можна пояснити прив'язкою частини з них до попередніх регіональних стратегій розвитку (на період до 2020 р.), у яких ще не було окреслено напрями смарт-спеціалізації регіонів.

Кошти місцевих бюджетів (регіональні цільові програми). Джерелом фінансових ресурсів для реалізації проектів за напрямами смарт-спеціалізації регіонів на обласному рівні є регіональні цільові програми, що розробляються за ініціативою облдержадміністрацій. Основними з них є програми економічного й соціального розвитку відповідної області на коротко- та середньострокову перспективу. В межах цих програм складаються спеціалізовані програми за окремими напрямами регіонального розвитку (наприклад, розвитку малого й середнього підприємництва, підтримки розбудови агропромислового комплексу регіону, розвитку туризму тощо). Ресурсним забезпеченням виконання регіональних цільових програм є головним чином кошти місцевих бюджетів (передусім обласного), державного бюджету, спрямовані на виконання регіональних цільових програм, а також кошти підприємств та інші джерела.

Аналіз регіональних цільових програм на предмет можливості залучення коштів для фінансування проектів за визначеними в регіональних стратегіях напрямами смарт-спеціалізації засвідчив, що лише в окремих областях розроблено (або розробляються) регіональні цільові програми для підтримки власне напрямів смарт-спеціалізації регіону. Як приклад можна навести програму фінансової підтримки органічного виробництва в Чернігівській області на 2016–2021 рр. та комплексну програму підтримки розвитку агропромислового комплексу Чернігівської області на 2021–2027 рр. (за напрямом смарт-спеціалізації регіону “нарощування виробництва якісної сільгоспсировини та розвиток її поглибленої переробки”); програму розвитку туризму у Вінницькій області на 2021–2027 рр. (у межах котрої втілюватиметься напрям смарт-спеціалізації регіону “оздоровчий та лікувальний туризм”). У Львівській області затверджено програму сприяння інноваційному й науково-технологічному розвитку на 2021–2025 рр., що

покликана сприяти реалізації стратегічної цілі “Конкурентоспроможна економіка на засадах смарт-спеціалізації” Стратегії розвитку Львівської області на період 2021–2027 років. Вона передбачає співфінансування прикладних наукових досліджень за кошти бізнесу, науково-дослідних установ і університетів, обласного бюджету. При цьому представники бізнесу та науки самі обиратимуть на конкурсних засадах інноваційні проекти для фінансування [20]. На Львівщині також триває робота над стратегією біоекономіки Львівської області, котра є одним із напрямів смарт-спеціалізації регіону. Однак на початок 2021 р. у більшості регіонів України саме кошти, передбачені в обласних програмах економічного й соціального розвитку та програмах розвитку малого й середнього підприємництва, можна вважати основним ресурсом на рівні регіону для реалізації проектів за напрямами смарт-спеціалізації.

Міжнародна технічна допомога, кошти міжнародних фінансових організацій. Одним із елементів фінансової підтримки реформ в Україні є *міжнародна технічна допомога*, яку надають міжнародні урядові й неурядові інституції. В рамках такої підтримки Євросоюз реалізує проект “Фінансування малих та середніх підприємств у рамках Східного партнерства – Етап II” загальною вартістю 5,2 млн євро. Метою проекту є розширення можливостей фінансування малих і середніх підприємств, у т. ч. реального сектору економіки, та сприяння постійному розвитку ринкових фінансових установ та їх розбудові. При цьому 4,9 млн євро (94,2 % загальної вартості проекту) передбачено на виплату компенсацій Фонду розвитку підприємництва (ФРП) для відшкодування збитків від курсової різниці, котрі виникають унаслідок зміни курсу гривні до євро в період між наданням кредитів установами – партнерами ФРП та їх погашенням [21]. Зазначена програма міжнародної технічної допомоги теж може стати потенційним джерелом підтримки проектів смарт-спеціалізації регіонів.

Залучити грантові кошти на реалізацію проектів смарт-спеціалізації регіонів можна також шляхом участі в конкурсах у рамках різноманітних *донорських програм*, що слугують підтримці інновацій. Здебільшого гранти надають під конкретний напрям досліджень. Наприклад, грантова програма “Innovator Awards” із бюджетом 500 тис. ф. ст. покликана сприяти дослідникам, які трансформують ідеї в інновації в галузі охорони здоров'я. Зокрема, на підтримку можуть розраховувати дослідники – приватні особи та команди з некомерційних організацій, котрі працюють над розробкою технологій, що включають терапевтичні засоби, вакцини, пристрої, діагностику, цифрові технології, регенеративну медицину [22]. Іншим прикладом є грант на реалізацію інноваційних екологічно дружніх стартап-проектів для вітчизняних малих і середніх підприємств та винахідників у рамках четвертої хвилі програми акселерації в межах проекту “Глобальна інноваційна програма чистих технологій для МСП в Україні”. Стартапери можуть на конкурсних засадах одержати фінансову підтримку проекту на суму до 50 тис. дол. США [23].

Фінансову підтримку інновацій в Україні у вигляді *банківських програм* надають банки за сприяння міжнародних інституцій. Однією з них є “Програма InnovFin – фінансування інноваційних проектів. Спільна ініціатива Європейського інвестиційного фонду (ЄІФ) та Європейського Союзу (ЄС)”. Вона передбачає гарантування позик для МСП за фінансової підтримки Євросоюзу в рамках програми “Горизонт 2020” та покликана полегшити доступ до фінансування інноваційних проектів малих і середніх підприємств (насамперед тих, які інвестують у нові технології й енергоефективність). У межах програми передбачено надання кредитів МСП обсягом від 50 тис. до 7,5 млн євро [24].

Кошти приватних інвесторів, власні кошти підприємств. Важливим джерелом фінансування проектів смарт-спеціалізації є власні кошти підприємств, залучених до їх здійснення. Про значення приватного капіталу у фінансовій підтримці проектів смарт-спеціалізації можуть свідчити дані щодо фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств в Україні як невід’ємної складової такої спеціалізації. Починаючи з 2014 р. частка витрат на інновації промислових підприємств у загальному обсязі фінансування інноваційної діяльності перевищувала 84 %, а в 2015 р. навіть сягнула 97,2 % усіх витрат на інновації в межах країни. У 2019 р. сукупні витрати на інновації промислових підприємств становили 14,2 млрд грн, 12,5 млрд грн (87,7 % загального обсягу витрат на інновації) з котрих – власні кошти підприємств (рис. 2) [25]. Лівову частку коштів підприємств у ви-

Рис. 2. Структура джерел фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств, %

Складено за даними Державної служби статистики України (URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ni/dj_fin_igpp/dj_fin_idpp_u.xlsx).

тратах на інноваційну діяльність можна вважати позитивним явищем, оскільки це підвищує їхню відповідальність за реалізацію проектів і ефективне використання фінансових ресурсів.

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків. Можна стверджувати, що в Україні наявні джерела для того, щоб розпочати фінансування напрямів смарт-спеціалізації регіонів. Спектр інструментів фінансової підтримки відповідних проектів доволі широкий та включає безповоротне бюджетне фінансування (з державного й місцевих бюджетів), гранти від українських та іноземних організацій, часткову компенсацію процентних ставок за банківськими кредитами, банківські кредити за пільговими процентними ставками, гарантування позик.

Варто наголосити на відсутності в державних і регіональних цільових програмах виокремлених фінансових потоків, скерованих саме на проекти за визначеними регіонами напрямами смарт-спеціалізації. В цьому контексті доречно виділити у складі ДФРР кошти саме на ті проекти, які відповідають напрямам смарт-спеціалізації регіонів. Подібна практика сьогодні передбачена для виконання інвестиційних програм і проектів, націлених на розвиток спортивної інфраструктури регіонів. Згідно з Бюджетним кодексом України, на вказані цілі має щорічно надаватися мінімум 10 % коштів ДФРР [6]. На нашу думку, відповідну норму слід поширити й на фінансування проектів за визначеними в регіональних стратегіях напрямами смарт-спеціалізації.

З метою посилення відповідальності за здійснення проектів смарт-спеціалізації регіонів вважаємо за доцільне запровадити фінансові інструменти їх підтримки на поворотній основі. Наприклад, закріпити в напрямах діяльності ДІФКУ фінансування таких проектів на вказаних засадах.

На регіональному рівні, задля підтвердження задекларованих у регіональних стратегіях намірів підвищення конкурентоспроможності регіонів на засадах смарт-спеціалізації та посилення відповідальності за їх реалізацію, логічним кроком має стати розроблення програм із вузькою орієнтацією на підтримку, передусім фінансову, пріоритетних напрямів смарт-спеціалізації.

Список використаних джерел

1. European Structural and Investment Funds / European Commission. URL: <https://cohesiondata.ec.europa.eu/overview>.
2. European smart specialization for Ukrainian regional development: path from creation to implementation / Ye. Polishchuk, A. Ivashchenko, I. Britchenko et al. *Problems and Perspectives in Management*. 2019. Vol. 17 (2). P. 376–391. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.17\(2\).2019.29](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.17(2).2019.29).
3. Шевченко А. В. Стратегічні пріоритети впровадження смарт-спеціалізації у промисловості України. *Бізнес Інформ*. 2019. № 10. С. 130–135. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-10-130-135>.
4. Територіальний розвиток і регіональна політика. Стратегування регіонального розвитку на засадах смарт-спеціалізації : наук. доп. / наук. ред. І. З. Сторонянська.

Львів : ІРД НАНУ, 2020. 141 с. (Сер. : проблеми регіонального розвитку). URL: <https://ird.gov.ua/irdp/p20200035.pdf>.

5. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>.

6. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20210101#n507>.

7. Звіт про огляд видатків бюджету у сфері регіонального розвитку в частині реалізації програм і проектів регіонального розвитку за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку / Міністерство розвитку громад та територій України. 2018. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/derzhavniy-fond-regionalnogo-rozvitku/oglyad-vidatkiv-byudzhetu-u-sferi-regionalnogo-rozvitku/zvit-pro-oglyad-vidatkiv-byudzhetu-u-sferi-regionalnogo-rozvitku-v-chastini-realizatsiyi-program-i-proektiv-regionalnogo-rozvitku-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-fondu-regionalnogo-rozvitku/>.

8. Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи : постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.2000 № 979. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF#top>.

9. Аудиторський висновок (звіт незалежного аудитора) щодо річної фінансової звітності Державної інноваційної фінансово-кредитної установи станом на 31 грудня 2019 р. URL: <https://sfii.gov.ua/publicna-informaciya/>.

10. Оголошення про проведення конкурсного відбору інноваційних проектів / Державна інноваційна фінансово-кредитна установа. URL: <https://sfii.gov.ua/competitions/ogoloshennya-pro-provedennya-konkursnogo-vidboru-innovacijnih-proektiv/>.

11. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерству фінансів для забезпечення функціонування Фонду розвитку інновацій : постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.2018 № 1110. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2018-%D0%BF#Text>.

12. Некрасов В. 2000 заявок та 44 профінансовані стартапи: як працює Український фонд стартапів та хто отримує кошти з бюджету. 2020. 17 верес. URL: <https://www.ervavda.com.ua/publications/2020/09/17/665203/>.

13. Кулеш С. За час роботи Український фонд стартапів профінансував 86 проектів на суму 80 млн грн. 2021. 1 лют. URL: <https://itc.ua/news/za-chas-roboti-ukra%D1%97nskij-fond-startapiv-profinansuvav-86-proektiv-na-sumu-80-mln-grn/>.

14. Паспорти бюджетних програм на 2021 рік / Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/pasporti-bjudzhetnih-program>.

15. Паспорти бюджетних програм на 2021 рік / Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/byudzhet-ta-zakupivli/byudzhet/2021-rik/pasporti-byudzhetnih-program-na-2021-rik>.

16. Грантові програми / Український культурний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/>.

17. Угода про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України (контракт на реформу сектора) від 27.11.2014 № 984_019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_019#top.

18. Деякі питання фінансування програм та проектів регіонального розвитку : постанова Кабінету Міністрів від 16.11.2016 № 827. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2016-%D0%BF#top>.

19. Перелік проектів – переможців конкурсного відбору проектів регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного бюджету, отри-

маних від ЄС / Міністерство розвитку громад та територій України. 2020. 31 груд. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/sektoralna-byudzhetna-pidtrimka-yes/konkursnyj-vidbir-proektiv-regionalnogo-rozvytku-yaki-mozhut-realizovuvatysya-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-byudzhetu-otrymanyh-vid-yes-provedenyj-u-2020-roczy/perelik-proektiv-peremozhcziv-konkursnogo-vidboru-proektiv-regionalnogo-rozvytku-yaki-mozhut-realizovuvatysya-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-byudzhetu-otrymanyh-vid-yes/>.

20. Затверджено Програму сприяння інноваційному розвитку Львівщини / Департамент економічної політики. 2021. 16 берез. URL: <https://loda.gov.ua/news?id=57709>.

21. Інформація щодо завершених, поточних та запланованих до реалізації проєктів міжнародної технічної допомоги за участі Міністерства фінансів України / Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga-v-kompetencii-minfinu>.

22. Грантові програми / Державна інноваційна фінансово-кредитна установа. URL: <https://sfii.gov.ua/projects-sale/>.

23. Програми підтримки бізнесу / Портал для підприємців. URL: https://sme.gov.ua/support_programs/page/6/?filter_program_support&filter_program_type&filter_program_region=0.

24. Програма InnovFin – фінансування інноваційних проєктів / Спільна ініціатива Європейського Інвестиційного Фонду (ЄІФ) та Європейського Союзу (ЄС). URL: https://sme.gov.ua/support_programs/programa-innovfin-finansuvannya-innovatsijnyh-proyektiv/.

25. Джерела фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ni/dj_fin_igpp/dj_fin_idpp_u.xlsx.

References

1. European Commission. (n. d.). *European Structural and Investment Funds*. URL: <https://cohesiondata.ec.europa.eu/overview>.

2. Polishchuk, Ye., Ivashchenko, A., Britchenko, I., Machashchik P., & Shkarlet, S. (2019). European smart specialization for Ukrainian regional development: path from creation to implementation. *Problems and Perspectives in Management*, 17 (2), 376–391. DOI: 10.21511/ppm.17(2).2019.29.

3. Shevchenko, A. V. (2019). Strategic Priorities of Introducing Smart-Specialization into Ukraine's Industry. *Business Inform*, 10, 130–135. DOI: 10.32983/2222-4459-2019-10-130-135 [in Ukrainian].

4. Soronianska, I. Z. (Ed.). (2020). *Territorial development and regional policy. Regional development strategy on the basis of smart specialization*. Lviv: IRD NASU. Retrieved from <https://ird.gov.ua/irdp/p20200035.pdf> [in Ukrainian].

5. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2020). *State strategy of regional development for 2021-2027* (Decree No. 695, August 5). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

6. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Budget Code of Ukraine* (Act No. 2456-VI, July 8). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20210101#n507> [in Ukrainian].

7. Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine. (2018). *Report on the review of budget expenditures in the field of regional development in terms of implementation of regional development programs and projects at the expense of the state fund of regional development*. Retrieved from <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/>

derzhavna-rehional-na-polityka/derzhavniy-fond-regionalnogo-rozvitku/oglyad-vidatkiv-byudzhetu-u-sferi-regionalnogo-rozvitku/zvit-pro-oglyad-vidatkiv-byudzhetu-u-sferi-regionalnogo-rozvitku-v-chastini-realizatsiyi-program-i-proektiv-regionalnogo-rozvitku-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-fondu-regionalnogo-rozvitku/ [in Ukrainian].

8. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2000). *Issues of the State Innovative Financial and Credit Institution* (Decree No. 979, June 15). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/979-2000-%D0%BF#top> [in Ukrainian].

9. Auditor's report (independent auditor's report) on the annual financial statements of the State Innovative Financial and Credit Institution as of December 31, 2019. (2020). Retrieved from <https://sfii.gov.ua/publichna-informaciya/> [in Ukrainian].

10. State Innovative Financial and Credit Institution. (n. d.). *Announcement of competitive selection of innovative projects*. Retrieved from <https://sfii.gov.ua/competitions/ogoloshennya-pro-provedennya-konkursnogo-vidboru-innovacijnih-proektiv/> [in Ukrainian].

11. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). *About the statement of the Order of use of the means provided in the state budget to the Ministry of Finance for maintenance of functioning of Fund of development of innovations* (Decree No. 1110, December 12). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

12. Nekrasov, V. (2020, September 17). *2000 applications and 44 funded startups: how the Ukrainian Startup Fund works and who receives funds from the budget*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/09/17/665203/> [in Ukrainian].

13. Kulesh, S. (2020, February 1). *During its work, the Ukrainian Fund of Startups financed 86 projects worth UAH 80 million*. Retrieved from <https://itc.ua/news/za-chas-roboti-ukra%D1%97niskij-fond-startapiv-profinansuvav-86-proektiv-na-sumu-80-mln-grn/> [in Ukrainian].

14. Ministry of Finance of Ukraine. (n. d.). *Passports of budget programs for 2021*. Retrieved from <https://mof.gov.ua/uk/pasporti-bjudzhetnih-program> [in Ukrainian].

15. Ministry of Education and Science of Ukraine. (n. d.). *Passports of budget programs for 2021*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/byudzhet-ta-zakupivli/byudzhet/2021-rik/pasporti-byudzhetnih-program-na-2021-rik> [in Ukrainian].

16. Ukrainian Cultural Foundation. (n. d.). *Grant programs*. Retrieved from <https://ucf.in.ua/> [in Ukrainian].

17. Verkhovna Rada of Ukraine. (2014). *Sector Policy Support Program Financing Agreement – Regional Policy Support for Ukraine (Sector Reform Contract)* (Agreement No. 984_019, November 27). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_019#top [in Ukrainian].

18. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). *Some issues of financing regional development programs and projects* (Decree No. 827, November 16). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2016-%D0%BF#top> [in Ukrainian].

19. Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine. (2020, December 31). *List of projects – winners of competitive selection of regional development projects that can be implemented at the expense of the state budget received from the EU*. Retrieved from <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehionalna-polityka/sektoralna-byudzhetna-pidtrimka-yes/konkursnyj-vidbir-proektiv-regionalnogo-rozvytku-yaki-mozhut-realizovuvatysya-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-byudzhetu-otrymanyh-vid-yes-provedenyj-u-2020-roczi/perelik-proektiv-peremozhcziv-konkursnogo-vidboru-proektiv-regionalnogo-rozvytku-yaki-mozhut-realizovuvatysya-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-byudzhetu-otrymanyh-vid-yes/> [in Ukrainian].

20. Department of Economic Policy. (n. d.). *Approved Program to promote innovative development of Lviv region*. Retrieved from <https://loda.gov.ua/news?id=57709> [in Ukrainian].

21. Ministry of Finance of Ukraine. (n. d.). *Information on completed, current and planned to implement international technical assistance projects with the participation of the Ministry of Finance of Ukraine*. Retrieved from <https://mof.gov.ua/uk/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga-v-kompetencii-minfinu>.

22. State Innovative Financial and Credit Institution. (n. d.). *Grant programs*. Retrieved from <https://sfii.gov.ua/projects-sale/> [in Ukrainian].

23. Portal for entrepreneurs. (n. d.). *Business support programs*. Retrieved from https://sme.gov.ua/support_programs/page/6/?filter_program_support&filter_program_type&filter_program_region=0 [in Ukrainian].

24. Joint Initiative of the European Investment Fund (EIF) and the European Union (EU). (n. d.). *InnovFin Program – Financing of Innovation Projects*. Retrieved from https://sme.gov.ua/support_programs/programa-innovfin-finansuvannya-innovatsijnyh-proyektiv/ [in Ukrainian].

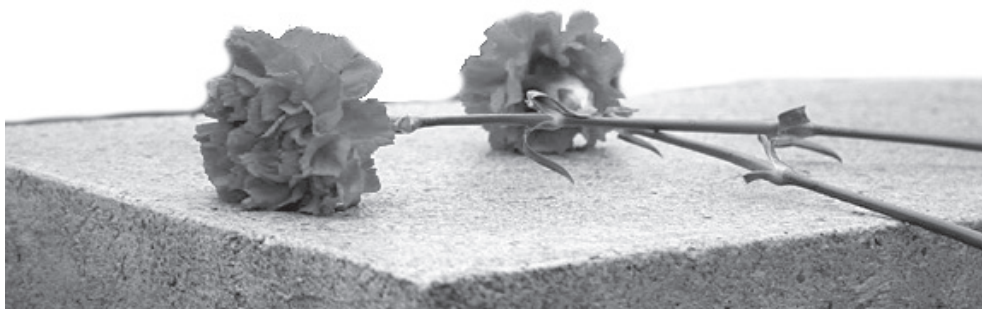
25. State Statistics Service of Ukraine. (2020). *Sources of financing of innovative activity of industrial enterprises*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ni/dj_fin_igpp/dj_fin_idpp_u.xlsx [in Ukrainian].

12 квітня 2021 року на 82-му році пішов із життя
Віктор Михайлович ФЕДОСОВ,

*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансів Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана,
Заслужений діяч науки і техніки України.*

*Колектив ДННУ "Академія фінансового управління"
разом з усією науковою спільнотою щиро сумує з приводу
непоправної втрати, висловлює глибоке співчуття рідним
та близьким. Усі, хто знав шановного Віктора Михайловича,
збережуть у своїх серцях світлу пам'ять про нього.*

ПАМ'ЯТІ Віктора Михайловича ФЕДОСОВА

Віктор Михайлович Федосов – корифей фінансової науки, знавець історії світової та української фінансової думки, вчений і учитель з гострим відчуттям всього нового й передового в науці та вихованні молодого покоління фінансистів. Він дуже любив і поважав студентів, саме він наполіг і багато років підтримував проведення безкоштовної студентської міжнародної конференції, де молоді люди могли обмінюватися думками та спробувати себе в науці. У доробку професора В. М. Федосова майже три сотні наукових праць, які опубліковані, зокрема, й за кордоном – у США, Німеччині, Польщі, Словаччині, Угорщині, Чехії та інших країнах. Його учні й послідовники працюють в усіх куточках України та світу, очолюючи заклади вищої освіти, фінансові органи та фінансові служби корпорацій. При цьому коло наукових інтересів вченого поширювалося й на історичну, гуманітарну та соціальну проблематику. Зокрема, значний інтерес свого часу викликала монографія “Запорозька Січ як український феномен”, написана спільно з В. Л. Андрущенком, що була відзначена премією імені Ярослава Мудрого. Це книга про загадковий, ще не пізнаний сповна феномен національної історії – українське козацтво, про створену ним Запорозьку Січ і суспільні інститути в ній. Козацька республіка розглядається як своєрідна форма організації життя українського народу, як паросток і предтеча нашої державності не лише з погляду суспільно-політичного, а й етнопонаціонального та фінансово-економічного розвитку.

Спогадами про роль Віктора Михайловича у формуванні особистості науковця й освітянина ділиться доктор економічних наук, професор, ректор Західноукраїнського національного університету Андрій Ігорович Крисоватий.

У нашу долю приходять люди, які вливають на наш світогляд, збагачують знаннями та наповнюють життя особливим змістом. Такою особистістю для мене був Віктор Михайлович Федосов – учений з великим досвідом і фундаментальними знаннями, своїм, особливим, поглядом на науку. За звичними рядками біографії непомітно ховаються тернисті стежини талановитого викладача, мудрого керівника та порадника. Життєпис Віктора Михайловича – зразок толерантності, людської гідності, добропорядності та чесності. Він мав велике серце, сповнене любов'ю, яку дарував усім до останнього удару. Віктор Михайлович – це знакова людина для Київського націо-

нального економічного університету імені Вадима Гетьмана. Його життя – це історія університету.

Злобувши визнання, повагу й авторитет серед колег, він залишався скромною людиною, яка притягувала до себе молодь. Віктор Михайлович бачив у студентах майбутнє країни, а тому весь свій глибокий розум спрямовував на виховання нового покоління економістів, які сміливо відстоювали власну думку й могли гідно протистояти викликам життя. Його доповіді на конференціях були завжди змістовними, а не популістськими, адже він до них ретельно готувався. Вміло сказане слово поглиблювало науку новими пропозиціями. У нього вчилися, на нього рівнялися, його любили, йому вірили.

Віктор Михайлович Федосов був не вибагливим, а вимогливим – до себе й до інших, особливо щодо роботи. Його виступи на кафедрі та на засіданнях спеціалізованої вченої ради відзначалися не лише принциповістю, а й бажанням допомогти, підказати, покращити наукову роботу, але без потурання. Усе, чого торкалися гострий розум і добре серце Віктора Михайловича, набувало нових імпульсів, ваги та значущості. Невичерпна енергія, великий організаторський талант, стратегічне мислення сприяли розвитку й зростанню авторитету закладу вищої освіти.

Відійшов у Вічність багатогранний науковець, мій мудрий наставник, який ділився своїм досвідом, передаючи неоціненний багаж знань і напрацювань. Я завжди пам'ятатиму його життєві настанови та професійні поради, відкритість і привітність, людяність та порядність, зберігши в душі світлу пам'ять про його чесне, гідно прожите життя. Віктор Михайлович залишається жити у своїх працях та учнях, котрі, як і я, з вдячністю згадують спілкування з ним.

Здається, ніколи час не зітре гостроти та болю усвідомлення того, що ми назавжди втратили мудрого Вчителя і вірного Товариша, турботливого Керівника та визначного Ученого. Все ще незагоєною раною кровоточить душа від усвідомлення великої втрати, яку поніс кожний, хто знав цю велику людину. Не суттєво, наскільки часто згадують ім'я людини після того, як вона пішла з нашого світу. Набагато важливіше – наскільки довговічні наслідки її добрих справ. Прикро, що він багато із запланованого не встиг зробити. Але той шлях, який був йому призначений, він пройшов гідно, чесно, віддавши всі свої сили, розум та знання на благо української науки.

В. М. Федосов насправді був видатним науковцем, що поєднував творчу дослідницьку діяльність з практикою формування й розбудови фінансової системи незалежної України. Упродовж багатьох років був членом Ради Податкової служби України, радником Голови Адміністрації Президента України, членом Ради Національного банку України, радником Міністра фінансів України, Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку, голо-

вою Громадської ради Контрольно-ревізійної служби України, членом Громадської ради при Президентові України та багатьох урядових і президентських комісій з реформування фінансової й податкової системи України, формування стратегії економічного і соціального розвитку України, брав участь у розробленні фінансового законодавства та підготовці ряду послань Президента України до Верховної Ради України. Завдяки його зусиллям кафедра підтримувала постійні зв'язки з державними фінансовими органами, інституціями фінансового сектору, корпоративними підприємствами.

Внесок В. М. Федосова у розвиток вітчизняної фінансової системи оцінює член Рахункової палати України, доктор економічних наук, професор Цезар Григорович Огонь.

Насамперед хочу зазначити, що свій трудовий шлях Віктор Михайлович розпочав у Міністерстві фінансів УРСР на посаді економіста Управління фінансування торгівлі (1960–1963 рр.). Набувши досвіду практичної фінансової роботи, він активно почав займатися науковою діяльністю, перейшовши у Київський інститут народного господарства, як тоді називався нинішній Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Однак, ставши відомим науковцем, він завжди, як видно з його послужного списку, підтримував зв'язок із практичною фінансовою діяльністю, а його науковий досвід та здобутки у сфері публічних фінансів, бюджетного менеджменту та податкової політики широко використовувались у економічній практиці країни.

Відповідно до Указу Президента України від 05.12.2001 № 1191/2001 В. М. Федосов увійшов до складу державної комісії з питань стратегії економічного та соціального розвитку, головне завдання якої полягало в розробленні взаємоузгоджених пропозицій і програмних документів економічного й соціального розвитку України, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць на коротко- й середньострокову та більш тривалу перспективу. Він також у цей період брав участь у складі робочої групи з узгодження пріоритетів бюджетної політики з концептуальними засадами стратегії соціально-економічного розвитку України, готуючи пропозиції щодо реформування бюджетної системи та здійснення державного контролю за використанням державних коштів. Він першим активно пропагував ідею розроблення і реалізації фінансової стратегії України.

З Віктором Михайловичем ми досить багато часу приділили обговоренню причин, наслідків та шляхів виходу з фінансово-економічної кризи 2008 року, яка негативно вплинула насамперед на банківський сектор і в цілому на фінансову стабільність країни. У цей період В. М. Федосов брав участь у підготовці пропозицій та програмних документів із метою пришвидшення виходу з кризи, оптимізуючи негативні наслідки у фінансово-банківській сфері та економіці країни

загалом. Будучи членом Ради Національного банку України з 16 квітня 2010 року по 10 вересня 2015 року брав активну участь у розробленні та вдосконаленні грошово-кредитної політики України на 2011–2016 роки. Одночасно в цей період, відповідно до Указу Президента України від 14.04.2010 № 539/2010, був членом Наглядової ради ПАТ “Державний експортно-імпорتنний банк України”. Його наукові здобутки використано при створенні окремих нормативно-правових документів щодо забезпечення стабільності банківської системи і оптимізації державного боргу України.

Багато зусиль Віктор Михайлович докладав до вдосконалення державного фінансового контролю. З цією метою у 2019–2020 роках він проходив стажування в Рахунковій палаті, де ми ретельно обговорювали наявність проблем у сфері незалежного державного фінансового контролю й одночасно напрацювали ряд пропозицій щодо вдосконалення фінансового контролю та аудиту відповідно до міжнародних стандартів. Його науковий досвід і знання стали корисними для поглиблення змісту державного фінансового контролю та аудиту в Україні.

Постійна співпраця з Віктором Михайловичем дала мені змогу захистити під його керівництвом докторську дисертацію, за що я йому щиро вдячний. Весь час моєї роботи на державній службі, зокрема у фінансових органах, на посаді керівника секретаріату Бюджетного комітету Верховної Ради України, у Міністерстві освіти і науки та в Рахунковій палаті, ми постійно обмінювались думками щодо розвитку й змістовності тих чи інших реформ у сфері публічних фінансів, податкової, митної політики, а в останні роки – стосовно розвитку незалежного державного фінансового контролю. Ми обговорювали багато питань щодо формування засад бюджетної політики в контексті розмежування повноважень і фінансових ресурсів між центральними та місцевими органами влади, ряд яких реалізовано під час прийняття нормативно-правових актів, зокрема Бюджетного й Податкового кодексів України. Його наукова думка завжди була змістовною, далекоглядною та прогресивною. Він був досвідченим науковцем із умінням реалізувати свої знання на практиці. Це була надзвичайно талановита людина, і я вдячний долі за можливість співпрацювати з ним.

Однією з головних заслуг Віктора Михайловича у творчій діяльності стало заснування ним на кафедрі фінансів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана у 80-ті роки минулого століття спільно з професором, доктором економічних наук Валентиною Миколаївною Суторміною наукової школи публічних фінансів. Її ключовими ознаками є два аспекти дослідження. По-перше, глибинне проникнення на основі методологічних підходів, що базуються на філософському підґрунті, у сут-

нісні характеристики ключових категорій публічних фінансів – податків, бюджету, державного боргу, що дає змогу сформувавши надійні теоретичні засади для побудови ефективної системи управління державними й місцевими фінансами. По-друге, теоретико-прикладне дослідження проблематики розроблення та реалізації фінансової політики держави, спрямованої на забезпечення макроекономічної стабільності й сприяння сталому економічному зростанню. У цьому контексті всебічно досліджувались як проблеми України, так і досвід країн із розвинутою ринковою економікою, на підставі чого визначалися завдання й напрями фінансової стратегії і тактики розвитку молодшої української держави.

Важливою віхою у формуванні та розвитку ідей школи стало видання у 1992 році В. М. Суторміною, В. М. Федосовим, В. Л. Андрущенко монографії “Держава – податки – бізнес (із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки)”, де було всебічно досліджено питання розвитку податкових систем у світі та визначено засади й напрями імплементації набутого досвіду в нашій країні в умовах формування основ ринкової економіки, а також у 1994 році підручника “Податкова система України” за редакцією В. М. Федосова. Так, на сьогодні ми маємо багато напрацювань у теорії та практиці розбудови дієздатної й ефективної податкової системи, але варто зауважити, що підвалини цих досліджень вітчизняною фінансовою наукою було закладено саме вказаними роботами, ідеологом, організатором та розробником яких був В. М. Федосов.

Слово одному зі співавторів названих праць, професору, доктору економічних наук Володимирі Леонідовичу Андрущенку.

Віктор Михайлович залишив про себе велику і добру пам'ять. У його особі ми втратили воістину заслуженого діяча науки, організатора, експерта, консультанта наукових досліджень. Його заслуга перед вітчизняною фінансовою наукою – ціла когорта підготовлених під його керівництвом кандидатів і докторів наук, а також численні наукові публікації на актуальні фінансово-економічні теми. Крім того, він був визнаним фахівцем із публічних фінансів Німеччини. Маючи широке коло наукових інтересів, він бачив ситуацію у вітчизняній науці ніби з висоти пташиного польоту, давав мудрі оцінки людям і подіям у світлі теорії та практики фінансів України.

У наукових журналах і періодичних виданнях знали Віктора Михайловича як автора публікацій на проблемні теми. Зокрема, відомі його статті на теми податків і податкової етики, фіскальних засобів боротьби з бідністю, екології, бюрократії, менеджменту тощо. Всі, хто знав цього талановитого фінансиста, назавжди збережуть у пам'яті образ яскравої, доброї та мудрої людини, яка достойно і з користю для багатьох прожила своє життя.

Хочеться ще раз підкреслити ключову особливість професора В. М. Федосова – унікальне поєднання ґрунтового й глибинного розуміння фінан-

сової теорії з практичною проблематикою фінансової системи та політики. Він постійно реагував на виклики, що поставали перед молодого українською державою. У 90-ті роки минулого століття однією з ключових проблем трансформаційного періоду була докорінна перебудова фінансової системи і, головне, формування нового фінансового світогляду, що ґрунтовно досліджено у виданій на кафедрі у 2002 році монографії “Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями”. У ній оцінювалася результативність проведених фінансових реформ та визначались стратегічні завдання подальшого розвитку фінансової системи України, націлені на забезпечення сталого економічного зростання. Монографія посіла перше місце на всеукраїнському конкурсі наукових робіт, і на сьогодні має понад 500 цитувань у наукових публікаціях.

Також актуальною проблемою є розбудова в нашій державі повноцінної та дієспроможної фінансової інфраструктури. Варто зазначити, що саме В. М. Федосовим спільно з професором кафедри фінансів В. М. Опаріним введено в категоріально-понятійний апарат фінансової науки дефініцію “фінансова інфраструктура”, дано її визначення, розкрито її сутність та внутрішні риси. Розроблено новий науковий напрям “Фінансова інфраструктура ринкової економіки”, розкрито місце і роль фінансів як інфраструктурної складової суспільного виробництва. Обґрунтовано інституціональні засади функціонування фінансів та фінансової системи, концептуальні підходи до структуризації фінансової інфраструктури, її різні зрізи з позицій інституціоналізму: інститути та інституції. Досліджено інструментально-управлінську інфраструктуру державних фінансів, інституційну інфраструктуру фінансового посередництва та сервісну інфраструктуру фінансової системи. Узагальнення цієї проблематики набуло відображення у виданій у 2016 році за редакцією В. М. Федосова та В. М. Опаріна монографії “Фінансова інфраструктура України: стан, проблеми і перспективи розвитку”, над якою працювали не тільки співробітники кафедр факультету фінансів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, а й провідні науковці Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Університету державної фіскальної служби України, Університету банківської справи, Академії фінансового управління, представники фінансового та корпоративного секторів економіки.

Велику увагу професор В. М. Федосов приділяв дослідженню розвитку української наукової школи фінансів, на основі якого у 2010 році було видано за його загальною редакцією монографію “Фінансова думка України” (у трьох томах). У ній було доведено, що успішне функціонування сучасних наукових шкіл в українській фінансовій науці завдячує насамперед багатій науковій спадщині вітчизняних учених другої половини ХІХ – початку ХХ століття. На цей період припадають зародження та становлення національної фінансової думки. Саме завдяки зусиллям В. М. Федосова було повернуто у пантеон фінансової науки імена видатних українських вчених, насамперед, М. М. Алексеєнка, А. Я. Антоновича, М. Х. Бунге, С. І. Ілловайського,

А. О. Ісаєва, Й. Ф. Кулішера, П. П. Мігуліна, М. І. Мітіліно, І. І. Патлаєвського, Г. Ф. Сидоренка, І. Т. Тарасова, В. М. Твердохлебова, М. М. Цитовича, І. І. Янжула, М. П. Яснопольського та багатьох інших. У працях вітчизняних учених-фінансистів того періоду, як показано в монографії, досить ґрунтовно й усебічно досліджувалась загальна генеза функціонування публічних фінансів з позиції необхідності розвитку ринкового середовища та дотримання соціальних пріоритетів, здійснювалося осмислення концептуальних засад функціонування бюджетної системи, оподаткування, державного кредиту.

Останніми роками В. М. Федосов значну увагу приділяв проблематиці трансформації фінансів макrorівня від ідеології державних фінансів до засад сучасних публічних фінансів, наголошуючи, що це питання не стільки термінології, структури й організації, скільки сутнісного наповнення та відповідальності. У такому контексті досліджувалися окремі аспекти вказаної проблематики, котрі тривалий час практично залишалися поза увагою вітчизняної фінансової науки. Зокрема, вони отримали відображення у спільних публікаціях з представником нової генерації послідовників наукової школи публічних фінансів – доктором економічних наук, професором Тетяною Василівною Паєнтко.

Віктор Михайлович відіграв одну з ключових ролей у формуванні моєї особистості не тільки як дослідниці, а й людини, котрій не байдужа доля України. Саме тому вектор спільних наукових пошуків був спрямований на дослідження проблематики ефективності державної бюрократії у посткомуністичних країнах та спроби віднайти спосіб розірвати замкнене коло корупції і кумівського капіталізму в Україні. Разом із Віктором Михайловичем було підготовлено цикл публікацій, присвячених специфічному аспекту державної бюрократії – її функціональності та допустимості поєднання з політикою, особливостям української бюрократії, рисам, ознакам і взаємозв'язкам з політикою та бізнесом. Той аспект, що в Україні відбувається швидкий процес політизації бюрократії, зрошення влади в особі бюрократії з бізнесом і, як результат, – посилення корупції, викликав інтерес у зарубіжних колег. Цикл статей, присвячених ризикам опортуністичної поведінки державної бюрократії, взаємозв'язку її підзвітності та рівня корупції, економічних втрат держави внаслідок посилення корупційної складової, опубліковано у Польщі та США.

Віктор Михайлович завжди наголошував на важливості завершувати дослідження, а не залишати їх на півдорозі. Виявлення проблеми, доведення її негативного впливу – це тільки половина справи, необхідно віднайти спосіб, як подолати труднощі. Саме тому логічним продовженням досліджень проблематики функціонування державної бюрократії став пошук шляхів вирішення питань політизації, корупції, недостатньої підзвітності та низької ефективності діяль-

ності державної бюрократії в цілому. Так народилась ідея запровадження контролінгових підходів на макрорівні, у результаті реалізації якої вийшов цикл публікацій, присвячених феномену контролінгу як філософії управління фінансами. Було не тільки визначено сутність макрофінансового контролінгу та особливості його застосування на макрорівні, а й розроблено систему управлінських рекомендацій щодо використання відповідних інструментів в Україні. Ці ідеї обговорено на кількох конференціях у країнах ЄС і згодом опубліковано результати дослідження про застосування контролінгових підходів у публічному секторі у кількох виданнях за кордоном.

Мені завжди імпонувала сучасність поглядів В. М. Федосова. Він постійно не тільки був у тренді сучасних напрямів досліджень, а й був обізнаний з новітніми політичними настроями в Україні та світі, актуальними підходами в державному управлінні, навіть в електронному урядуванні. Саме тому ідеї диджиталізації уряду стали основою третього циклу публікацій, присвячених виявленню впливу цифрових трансформацій, котрі відбуваються в урядах, на корупційні ризики й антикорупційні ефекти. Диджиталізація стала логічним продовженням попередніх досліджень не тому, що це просто популярна тема, а оскільки після більше ніж двадцяти років реформ країни Центральної і Східної Європи показують різні результати в економічному розвитку через сильні контрасти рівнів диджиталізації урядів. Саме рівень диджиталізації публічних послуг зменшує безпосередні контакти чиновників і громадян, а отже, знижує рівень корупції, сприяє прозорості діяльності урядової бюрократії, сприяючи її підзвітності.

Під час розмов з Віктором Михайловичем, особистих чи телефонних, завжди варто було мати під рукою ручку і папір, оскільки в дискусіях народжувалось одразу кілька ідей, кожна з яких мала право стати новим напрямом дослідження. Що характерно, дискутувати з Віктором Михайловичем було не тільки цікаво, а й комфортно, позаяк він завжди прислухався до думки опонента, незважаючи на різницю в досвіді чи віці. Віктор Михайлович володів унікальною здатністю надихати на нові пошуки та вірити у свої сили, його професіоналізм і життєва мудрість назавжди залишаться для мене дороговказом у житті.

Хоча наука була наснагою й полем діяльності Віктора Михайловича, значну увагу він приділяв освітньому процесу, постійно працюючи над удосконаленням навчальних планів, програм навчальних дисциплін, запровадженням сучасних освітніх технологій і, головне, діалектиці взаємовідносин викладач – студент (аспірант, докторант). Саме на кафедрі фінансів під його керівництвом у середині 90-х років минулого століття було започатковано навчальні дисципліни “Податкова система”, “Податковий менеджмент”,

“Бюджетна система”, “Бюджетний менеджмент”, “Місцеві фінанси”, “Управління державним боргом”, які на сьогодні стали класичними в системі вищої економічної освіти. На початку 2010-х років на основі результатів наукових досліджень введено комплекс принципово нових інноваційних навчальних дисциплін – “Фінансова думка України”, “Фіскальна політика”, “Макрофінансовий аналіз”, “Макрофінансове планування”, “Макрофінансовий ризик-менеджмент”, “Державний фінансовий контроль”, “Фінансова інфраструктура”, котрі відповідають сучасним вимогам до управління публічними фінансами.

Не можна не сказати ще про один зріз діяльності В. М. Федосова – атестацію наукових кадрів, певний час працюючи членом експертної ради ВАК України. Він тривалий час був Головою спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій за спеціальністю 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит у Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана, членом спеціалізованих вчених рад у Науково-дослідному фінансовому інституті Міністерства фінансів України (нині Академія фінансового управління) та в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Неодноразово виступав офіційним опонентом на захисті докторських і кандидатських дисертацій, надавав відгуки на автореферати, висловлюючи цінні поради й рекомендації здобувачам наукових ступенів.

Сьогодні ми згадуємо Віктора Михайловича як мудрого, людяного й порядного керівника, котрий відкривав молоді невичерпну силу знань, мав гнучкість та варіативність мислення, вчив розпізнавати добро і зло, давав мудрі життєві поради. Віктор Михайлович, попри те, що був суворим до непрофесійності, дуже піклувався й оберігав свій колектив. У ці скорботні дні висловлюємо щирі співчуття, розділяючи невимовний сум і тугу його близьких і рідних. Світлий, добрий спомин про Віктора Михайловича назавжди залишиться в серцях тих, хто його знав, любив і поважав, хто жив і працював під його керівництвом, кого він навчав. За роки довгої діяльності Віктор Михайлович виховав не одне покоління фінансистів, щедро засіваючи зерна мудрості в душі молодих колег. Гідні плоди його натхненої праці ще довго проростатимуть світлою пам'яттю у людських серцях.

Вічна пам'ять!

*Кафедра фінансів
Київського національного
економічного університету
імені Вадима Гетьмана*

*Редакційна колегія
журналу “Фінанси України”*